

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ КОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЇ КУЛЬТУРНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

Аналізується стан наукової розробки проблеми ідентичності. Розглядаються основні підходи до усвідомлення культурних аспектів ідентифікації. Сформульовано вихідні теоретичні положення для конструювання поняття «культурна ідентичність».

Ключові слова: ідентичність, ідентифікація, культурна ідентичність.

Анализируется состояние научной разработки проблемы идентичности. Рассматриваются основные теоретические подходы к осмыслению культурных аспектов идентификации. Сформулированы исходные положения для конструирования понятия «культурная идентичность».

Ключевые слова: идентичность, идентификация, культурная идентичность.

The state of scientific development of problem of identity is analysed. The basic theoretical going is examined near the comprehension of cultural aspects of authentication. Initial positions are formulated for constructing of concept «Cultural identity».

Key words: identity, authentication, cultural identity.

Однією з особливостей сучасного гуманітарного знання є категоріальна дивергенція, пов'язана з недостатньою розробленістю понятійного апарату для адекватного визначення в межах конкретних наукових дисциплін розмаїття сучасних соціокультурних проблем. Ця ситуація проявляється, зокрема, у функціонуванні в гуманітарному дискурсі термінів, які не мають чітко окресленого змісту і часто застосовуються або за певною методологічною модою, або за відсутністю інших конкретніших понять. До таких належить і категорія «ідентичність». «Вражаюче посилення інтересу до «обговорення ідентичності», — як писав З. Бауман, — може сказати більше про нинішній стан людського суспільства, ніж відомі концептуальні й аналітичні результати його осмислення» [2, с. 176–177].

Мета статті — визначення тієї теоретичної бази, яка б дозволила окреслити змістовний діапазон поняття «культурна ідентичність»

Зважаючи на історію наукового осмислення ідентичності, цілком очікуваним є те, що найбільша кількість її тлумачень наведена в психології, (Д. Левінсон, Г. Ліхтенштейн, Дж. Марсія, Г. Шиха), соціології (П. Бергер, Е. Гоффман, Т. Лукман, К. Пلامмер, Ф. Полетта, М. Ріан, Т. Селлін), антропології (Ф. Бергі, К.

Гірц, В. Каволіс, М. Мід). З часом проблематика ідентичності розвивалася в середовищі істориків і філософів. Найактуальніші філософські концепції ідентичності сформульовані Ю. Габермасом, П. Рікером, Б. Вандельфельсом, М. Мерло-Понті.

Загальні тенденції в дослідженні змісту ідентичності підтверджуються і теоретичними розвідками вітчизняних науковців, серед яких переважають соціологи та філософи. Зокрема, різноманітні соціальні аспекти цієї проблеми висвітлювали С. Макеєва, С. Оксамитна, Є. Швачко, Н. Костенко, А. Ручка, Н. Черниш, А. Мусієзов, Н. Філіппова, В. Серета й інші. Серед російських дослідників, чия інтерпретація ідентичності відповідає сучасним тенденціям її усвідомлення, можна відзначити В. Ядова, В. Малахова, Л. Гудкова.

Звернення до поняття «культурна ідентичність» понині є поодинокими і зазвичай пов'язаними з уже існуючими науковими традиціями. Так, у сучасній українській філософській літературі переважають праці, присвячені дослідженню питань національної ідентичності (В. Горлова, О. Моргун, М. Скринник М. Степико, Н. Пелагеша). Серед категорій, які активно розробляють вітчизняні дослідники в контексті проблем культури — «історична ідентичність» (В. Серета), «регіональна ідентичність» (Л. Нагорна), «державна ідентичність» (О. Антонюк).

Спроби розкрити особливості власне культурної ідентичності є поки що нечисленними і, до того ж, здійснюються переважно у філософському контексті (Н. Мадей, С. Пролеєв, С.Бойчук) або з позицій соціології (Н. Костенко) з відповідними методологічними наголосами. Певною мірою ця ситуація відповідає стану пострадянських гуманітарних наук, що характеризується своєрідною теоретичною «багатовекторністю» та намаганням перелаштувати наявний дослідницький інструментарій відповідно до ідей, що визначають перспективи окремих галузей науки.

Пошук місця вітчизняної гуманітарної традиції серед сучасних наукових практик, з одного боку, спричиняє методологічний імпорт (зокрема й відповідної термінології), а з іншого, — в умовах неповної адаптації запозичених категорій і правил їх операціоналізації, провокує рефлексивну фундаменталізацію «позитивного» знання та звичних схем його опрацювання. Утім, прагнення пострадянських науковців до створення завершених теоретичних конструкцій не є оригінальним. Зазвичай — це лише паліатив глобалізаційних ідей, які склалися в останнє двадцятиліття у світі. Конкуренція наукових ідеологій, очевидно, може бути результативною на рівні досліджень конкретних феноменів, що своєю складністю формують міждисциплінарність

як дослідницький принцип. Одним з них є культура. Але як самотійний об'єкт дослідження вона може бути розглянута і як система артефактів, що втілюють певні стандарти соціального порядку, — так, як це представлено в радянській науці; або ж як фундаментальна характеристика людини в будь-яких її проявах, що передбачає формування своєї рідної культурологічної парадигми — так, як це відбувається в сучасній культурології [4].

Погляд на суспільні процеси крізь культуру передбачає не лише зміну певної концептуальної позиції у формуванні проблеми, а самої його логіки та інструментарію дослідження. Реструктуруванню підлягає цілий комплекс категорій, за допомогою яких моделюються змісти сучасних процесів, та самі практики їх використання, на яких будується відповідна система знань. Так, дедалі складніше основною таксономічною одиницею соціології вважати поняття «суспільство». На думку більшості дослідників, найхарактернішою ознакою сучасного суспільства є стан невизначеності, пов'язаний з надзвичайним ускладненням динаміки соціальних процесів і їх трансцендентністю, що акумулюється в категорії «глобалізація».

Глобалізація різко загострила проблему ідентичності саме в контексті культури, яка нині перетворилася на одне з тих понять, що передбачає не лише ті явища, які сприймаються свідомо, а й наявність ірраціонального, «колективного несвідомого», яке так само впливає на формування певного соціального порядку. Звернення до концепту «культура» як до системоутворюючого елементу визначається поняттям «культурний поворот», що характеризує провідну тенденцію в соціогуманітарних науках останніх десятиліть. Серед ідей, які за цей час увійшли до наукового обігу і стали смисловими адаптерами культури в соціально-політичних дослідженнях, є мультикультуралізм, який відображає водночас ідею поліваріантності історичних змін у світі та принцип толерантності щодо культурних відмінностей у практиці взаємодії держави й суспільства. Водночас намагання відійти від універсальних концептуалізацій до порівняльних характеристик реальних соціальних об'єктів спричинив актуалізацію питань ідеології, дискурсу, ідентичності. Кожне з цих понять є надзвичайно складним у визначенні, що пов'язано з їх внутрішньою неоднозначністю та розмаїттям ситуацій, які вони характеризують. Але найбільшу складність являють притаманна їм мінливість та динамічність, які не дозволяють чітко окреслити дослідницьку парадигму, точніше, виділити якісь конкретні форми або ситуації, котрі можна було б вважати показовими. Отже, дослідницька методологія при-

родно мігрує до міждисциплінарності, одним з яскравих утілень якої є культурологія.

Власне культурологічний погляд на ідентичність та ідентифікацію поки що не набув адекватного втілення, що є цілком зрозумілим з огляду на становище самої культурології. Остання в сучасній науці сприймається лише як пострадянський проект, який не має відповідності ані в радянській науці, ані в сучасній зарубіжній. Дискусія між прихильниками та противниками сприйняття культурології як самостійної науки триває. Щоб уявити різні виміри й аспекти цієї суперечки, слід було б узяти до уваги, що в ній беруть участь з однієї та іншої сторін як спадкоємці «радянського суспільствознавства», так і «модерністи», які тяжіють до сучасних методологічних моделей. Культура все більше привертає увагу дослідників, котрі не уявляють власне культурологію, а продовжують або розвивають ті напрями, які відповідають національній гуманітарній традиції та міжнародній стратегії соціальних наук. Це накладається на невірність соціогуманітарних наук у пострадянському суспільстві загалом, а також обопільної схильності науковців і влади до використання культури та культурології для вирішення стратегічних політичних потреб у кожній з незалежних держав колишнього СРСР. Звідси й методологічна мобілізація навколо понять «культура» й «ідентичність». Їх надзвичайно широкий змістовний діапазон моделює багатовимірність кожної реальної ситуації і уможливорює варіативне конструювання ситуацій визначеності, потрібних для усвідомлення поточних процесів. Водночас необхідно звернути увагу на те, що методологія сучасних соціогуманітарних наук не передбачає жорсткої фіксованості за дисциплінарною ознакою.

Складність проблем, які порушують сучасні дослідники, дозволяє гнучко оперувати будь-якими методами заради ефекту усвідомлення через формалізацію змісту. Труднощі з визначенням поняття культурна ідентичність пов'язані також з тим, що в різних гуманітарних і соціальних науках (наприклад, у соціології, психології, антропології, історії, політології) поняття культура й ідентичність мають різні дефініції. Зважаючи на ступінь заглибленості цих категорій у сучасних наукових візіях, доводиться констатувати, що «ідентичність», усе ж, є менш усталеною категорією і тому залежнішою від контексту. Більше того, звернення до неї серед представників соціальних наук є значно активнішим, ніж серед тих, хто презентує культурологію. Зміст словосполучень з використанням категорії «ідентич-

ність» часто передбачає різний культурний підтекст. У зв'язку з тим, що систематизація ідентичності ще триває, можна спробувати визначити ті точки її змістовного перетину з культурою, які надають можливість сконструювати дефініцію «культурна ідентичність».

Як відомо, початок розробки цього поняття пов'язаний з формуванням теорії психоаналізу, а відтак змістовним контекстом теоретичної розробки означеного концепту була проблема психічного здоров'я. Тому таке значення надавалося проблемі норми, патології, проміжним ситуаціям свідомого-несвідомого. Вважається, що першим, кому вдалося обґрунтувати можливість наукового застосування поняття ідентичність, був відомий американський соціальний психолог — Е. Еріксон. Продовжуючи теоретичні розробки свого попередника — З. Фрейда, Е. Еріксон пов'язує ідентичність з поняттям Еґо (Я), як певного психічного стану, що характеризується внутрішньою рівністю індивіда самому собі. На відміну від класичного психоаналізу, у якому фактично стосунки між особистістю та суспільством моделюються як антагоністичні, дослідник приділяє увагу соціальним і культурним чинникам у витворенні ідентичності. У працях Е. Еріксона зазначено ще одне поняття, яке в подальшому стало чи не найголовнішою характеристикою ідентичності — «криза ідентичності» [7]. Сам дослідник пов'язував «кризу ідентичності» в першу чергу зі стадіями розвитку чи життєвими циклами людини, а вже потім — з кризами суспільного розвитку. Але саме мінливість, непевність, динамічність колективних ідентичностей дедалі більше привертають увагу дослідників у подальшому.

Ідея соціального детермінізму підтримана в працях антропологів, починаючи з Ф. Боаса, Б. Малиновського, Р. Бенедикт, М. Мід та ін. Дослідження особистості в контексті конкретного соціокультурного середовища дозволили подолати раціоналізований ідеал людини, вибудований за часів Просвітництва з його зверненнями до універсальних законів розвитку людства. Ідентичність не є вродженою характеристикою людини, а похідною від соціального середовища, у якому вона формується. Ідентифікація є способом самотипізації відповідно до панівної в конкретній групі типізації, що виявляються прояв, у першу чергу, в стереотипах поведінки та способах мислення. Отже, група й індивід взаємно підтримують один одного в процесі ідентифікації, де «Я» є результатом співвіднесення себе з групою. Антропологічні дослідження привернули увагу до феномену групової (колективної) ідентичності, яка дозволяє відрізнити представників однієї

спільноти від іншої. Методики досліджень колективної ідентичності представниками «класичної» антропології набули продовження в подальшому вивченні субкультурних утворень урбанізованих середовищ. Принаймні, з'ясування багатовимірності стереотипів як ідеальних відповідників і практичного втілення норми надало можливість розкрити складний характер колективної ідентичності та звернути увагу на проблему функціонування традиції. На її фоні стає можливим окреслити теоретичну перспективу девіації як необхідності в забезпеченні культурно повноцінної практики. Важливо, що ідентичність як певний стан пов'язується з ідентифікацією — процесом пристосування людини до певного соціального середовища.

Ідентифікація стала основним предметом уваги в психологічних концепціях ідентичності. Ці аспекти виявлені в американському прагматизмі та, зокрема, в соціологічних теоріях представників символічного інтеракціонізму, наприклад, у концептуальних побудовах Дж. Мід та Ч. Кулі. Вони зосередилися у своєму аналізові на взаємодії індивіда з його найближчим соціальним оточенням. Так, Д. Мід пише: «Індивід усвідомлює власну ідентичність лише в тому разі, коли дивиться на себе очима іншого» [1, с. 26]. Представники цієї наукової школи намагалися розкрити процес формування ідентичності як інтерналізацію ролей через інтеракцію, тобто співвіднесення власних уявлень з точкою зору «значущих інших». «Інший» — «це соціальні норми і цінності суспільства, які є значущими в певних ситуаціях. Можна сказати, що суспільство є всеосяжним узагальненим іншим» [1, с. 35]. Тобто ідентифікація відбувається в процесі комунікації. «Для виникнення ідентичності необхідно, щоб особистість реагувала на саму себе. Ця соціальна поведінка створює умови для поведінки, в якій виявляється ідентичність. За винятком вербальної поведінки, мені невідома, — пише Д. Мід, — інша форма поведінки, в якій окрема особа була б сама для себе об'єктом і, наскільки я можу судити, окрема людина доти не є ідентичністю в рефлексивному сенсі цього терміна, поки вона не стане для себе об'єктом. Ця обставина надає соціальній комунікації вирішального значення, оскільки вона є поведінкою, за якої окрема особа реагує на саму себе» [1, с. 28]. Особистість розглядається при цьому у двох вимірах — як особа (дорефлексивне, типове, те, що засвідчують інші) й індивідуальність (рефлексивне, унікальне, самосвідоме). Перше — побудоване на життєвих імпульсах та емоціях, — тобто всього, що дане від народження; друге — є втіленням ціннісних настанов, знань — усього того, що є результатом взаємодії з іншими людьми. Зміна емотивного під тиском

рефлексивного має спричинити ефект ідентичності, але для цього необхідно, щоб індивід був водночас і об'єктом, і суб'єктом. Розрізняючи усвідомлювану та неусвідомлювану ідентичність, дослідник звертається до ідеї наслідування та подолання індивідом сталих соціальних норм. Отже, ідентифікацію розглядають як діалектичний процес, коли відбувається солідаризація при виконанні своїх ролей для реалізації заданих відносин. Наголос на динаміці зазначеної структурної бінарності ідентичності з її унікальними та загальноприйнятими аспектами попри критику за певну схематизацію емоційно-іраціональних моментів процесу ідентифікації робить цей підхід цілком прийнятним у культурологічному дослідженні.

Соціальна ситуація як контекст формування ідентичності, її трансформації або стабілізації в процесі інтеракції стали предметом уваги представників іншого напрямку — так званого «процесуального інтеракціонізму». На думку одного з його представників — Р. Дженкінса, — основні недоліки сучасних досліджень ідентичності можна звести до таких: по-перше, ідентичність розглядається як дана, поза процесом її утворення; по-друге, вивчення ідентичності можна розглядати як самодетермінацію, самокатегоризацію, тобто без аналізу ролі інших людей у процесі її утворення чи трансформування. Автор також вважає, що індивідуальну та колективну ідентичності можна розглядати як дві сторони одного і того ж процесу, що фіксується ним у поняттях «номінальна ідентичність» та «віртуальна ідентичність». Перше вказує на назву, ім'я, а друге — на реальне втілення ідентичності. На думку автора, перше з них відбиває зовнішній вимір ідентичності, друге — внутрішній, а їхнє співвідношення — ту діалектику зовнішнього і внутрішнього.

Ще одну надзвичайно популярну нині позицію щодо ідентичності зазначили П. Бергер та Т. Лукман, розглядаючи її як результат співвідношення індивідом себе з певною соціальною групою. Аналізуючи соціальні аспекти функціонування знання, вони дійшли висновку про реальність як результат соціального конструювання. Тобто реальність є залежною від інтерпретації її людиною, думка якої, у свою чергу, зумовлена специфікою конкретного суспільного середовища. «Ідентичність, безумовно, є ключовим елементом суб'єктивної реальності. Подібно до будь-якої суб'єктивної реальності вона перебуває в діалектичному взаємозв'язку із суспільством. Ідентичність формується соціальним процесом. Одного разу викристалізувавшись, вона підтримується, видозмінюється і навіть переформується соціальними відносинами» [3, с. 279]. Визначаючи ідентичність як

результат діалектичного взаємозв'язку людини і суспільства, вони розрізняють первинну та вторинну соціалізацію. Перша з дитинства безальтернативно конструюється для людини іншими людьми, друга є наслідком зіткнення з альтернативами сталого конструкта. При цьому, нашаровуючись, різні за походженням соціальні реальності не створюють єдиної, цілісної системи. Фрагментарна модель реальності створює передумови для ситуативності ідентичності, її постійної рухливості та неусталеності, в процесі виявлення якої окремі її складові варіюються, створюючи баланс, а не жорстку структуру.

Адекватним сучасним тенденціям аналізу культури та культурних процесів є підхід до ідентичності, який розвивається в межах сучасних теорій дискурс-аналізу. Представниками одного з таких напрямів є Е. Лакло та Ш. Муфф. Відповідно до їх теорії й індивідуальна, і колективна ідентичності зорганізовані згідно з тими ж принципами, котрі визначають і дискурсивні процеси. На думку авторів, суб'єкт не є автономним, а визначається дискурсами. Представники дискурс-аналізу не вважають, що ідентичність є інтегративною чи стійкою, для них суб'єкт завжди фрагментований, оскільки його позиція не визначається тільки одним способом і тільки одним дискурсом, натомість різні дискурси приписують йому багато різних позицій. Згідно з їх теорією, людина набуває ідентичності через позиціонування в дискурсах, що становлять організовану сукупність знаків (ланцюги еквівалентності), з центром у вузловій точці. М. Йоргенсен і Л. Філіпс у своїй книжці «Дискурс-аналіз» таким чином підсумовують розуміння особи і її ідентичності в теорії дискурсу, представленого Е. Лакло і Ш. Муфф:

- суб'єкт є, по-суті, розщепленим, він ніколи не стане «самим собою» повністю;
- він набуває свою ідентичність безпосередньо через репрезентацію в дискурсі;
- відповідно, ідентичність — це ідентифікація людини із суб'єктивною позицією в структурі дискурсу;
- ідентичність конституюється дискурсивно, через формування ланцюгів еквівалентності, в яких знаки відсортовані і зв'язані в послідовності на противагу іншим ланцюгам. Ці ланцюги визначають те, чим суб'єкт є, і те, чим він не є;
- ідентичність завжди відносна: суб'єкт є чимось, тому що він протиставлений чомусь, чим не є;
- ідентичність, як і дискурси, мінлива;
- суб'єкт фрагментований або децентрований, має різні ідентичності, відповідно до тих дискурсів, частину з яких він формує;

– суб'єкт — наддетермінований, у принципі, у деяких ситуаціях він завжди має можливість ідентифікувати себе різними способами. Тому ця ідентичність є умовною, тобто можливою, але необов'язковою [5, с. 84-85].

Пояснюючи особливості формування групових ідентичностей, Е. Лакло і Ш. Муфф вважають, що люди об'єднуються в групи таким чином, що деякі можливості ідентифікації стають пріоритетними й визначаються як прийнятні і доцільні, в той час як інші ігноруються.

Таким чином, розгляд ідентичності в соціальних науках надає можливість сформулювати декілька загальних тез стосовно сучасного бачення особливостей ідентичності. Ідентичність не є вродженою або спадковою, а відтак може сприйматися як культурний феномен. Індивідуальна ідентичність нерозривно пов'язана з колективною, яка є більшою реальністю. Вона передбачає той рівень складності суспільного устрою, який надає можливість індивідуального вибору серед декількох варіантів репрезентації соціального порядку. Наявність альтернатив спричиняє своєрідну ситуативну «кризу» — стан невизначеності, який долається конкретно дією, що створює основу для самооцінки та самоопису. Однак процес ідентифікації не може бути зафіксований раз і назавжди якимось одним способом, що передбачає необхідність підтвердження його результатів. Суб'єкт ідентифікації водночас може реалізувати декілька різнопланових варіантів ідентичності. Можна погодитись з висновком Н. Костенко про те, що «виробництво ідентичності здійснюється на перехресті психічного та дисциплінарного в межах історично зумовлених дискурсивних формації» [6, с. 75].

Важливим, на наш погляд, є те, що наявність культури в моделях ідентичності є настільки органічною, що її не часто фіксують як окремий тип ідентичності. Культурний контекст колективної ідентифікації може розглядатися так само природно, як і її історичний вимір. На нашу думку, побудови якихось універсальних типологізацій і систематизацій ідентичності є неефективними через специфічність самого явища, яке є центральним у цих конструкціях. Очевидно, що і культурну ідентичність так само, як і історичну ідентичність, яким іноді надається окремий статус, слід розглядати в контексті реалізації процесу ідентифікації як його різні проєкції, а не окремі види. Історичні та культурні складові особистісних чи групових ідентичностей можливо пояснити значимістю історії для конституювання та функціонування будь-якої соціальної групи чи спільноти, так само як і культури для їх легітимізації та означення символічних кордонів.

Перспективи вивчення культурної ідентичності пов'язані зі встановленням її відповідності існуючим критеріям визначення подібних феноменів.

Список літератури

1. Абельс Х. Интеракция, идентичность, презентация. Введение в интерпретативную социологию : пер. с нем. / Х. Абельс. — СПб. : Алетейа, 2000. — 272 с.
2. Бауман З. Индивидуализированное общество : пер с англ. / З. Бауман. — М. : Логос, 2002. — 319 с.
3. Бергер П. Социальное конструирование реальности : пер с англ. / П. Бергер, Т. Лукман. — М. : Медиум, 1995. — 279 с.
4. Запесоцкий А. С. Становление культурологической парадигмы / А. С. Запесоцкий, А. П. Марков. — СПб. : Изд-во СПбГУП, 2007. — 54 с.
5. Йоргенсен М. Дискурс-анализ. Теория и метод : пер. с англ. / М. Йоргенсен, Л. Филлипс. — Харьков : Гуманитарный центр, 2004. — 352 с.
6. Костенко Н. Культурні ідентичності: перетворення і визнання / Н. Костенко // Соціологія, теорія, методи маркетинг. — 2001. — № 4. — С. 69-88.
7. Эриксон Э. Идентичность: юность и кризис / Э. Эриксон. — М. : Издательская группа «Прогресс», 1996. — 344 с.

Надійшла до редколегії 12.03.2010р.